

Роман РАДОВИЧ

ПОЛІСЬКА «КЛІТЬ»: КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ДИНАМІКА ФУНКЦІЙНОГО ВИКОРИСТАННЯ

Розглядається одна з головних господарських будівель поліського двору — «кліть» (холодна комора). Подана характеристика її специфіки, конструктивних особливостей, функціонального призначення тощо. Як показують джерела, в ХІХ — пер. пол. ХХ ст. поряд з господарськими, «кліть» могла також виконувати і функції сезонного (літнього) житла. Аналіз джерел дав можливість автору констатувати, що схожі функції (річної спальні) споруда, відома під цією назвою, виконувала вже як в ХVІ ст., так і в період Київської Русі (Х—ХІ ст.).

Ключові слова: поліський двір, холодна комора, «кліть», сезонне житло, напівземлянкове житло, піч-кам'янка.

© Р. РАДОВИЧ, 2016

З'ясування генезису житла потребує вирішення низки завдань, не останнє місце серед яких займають особливості господарських споруд. Власне, прискіпливий аналіз їх різновидів, окремих конструктивних елементів дає можливість прослідкувати певні початкові етапи формування житла. Однією із найважливіших, а водночас і найдавніших господарських будівель двору поліщуків (як і українців загалом) була комора. На Поліссі побутували два типи комор — холодна («кліть») і тепла («стебка») [32, s. 257—258]. У холодній коморі зберігали морозостійкі продукти, натомість комора тепла призначалася для тих продуктів, які не переносили низьких температур. Ці два різновиди комор могли входити до складу житлової споруди, блокуватись із нею чи розташовуватись окремо. Особливості теплої комори ми розглядали в одній із попередніх робіт [23], натомість у запропонованій розвідці увагу буде зосереджено на аналізі комори холодної («кліті») як окремої споруди двору.

Зазвичай «кліть» (з протипожежних міркувань) розташовували віддалік від інших споруд двору, але так, щоб її можна було бачити з вікон хати. Зауважимо, що навіть у зімкнутих (погонних¹) чи замкнених («підварок», «хороми», «окружний двір», «оседок»: сс. Залісся К.-Каш., Велимче Рат. Вол. [10, с. 103]) дворах «кліть» старались споруджувати на віддалі від іншої господарської забудови. Переважно неподалік від житла розташовували й «стебку».

При формуванні забудови двору досить часто теплу і холодну комори розміщували в одному ряді та повертали вхідними отворами одна до одної (будівлі др. пол. ХІХ ст. у сс. Крута Слобода, Рокитно, Березове Рок. Рів., Мотійки Нар. Жит.)². Відстань

¹ Як зазначає Є. Бломквіст, «в погонному дворі кліть стоїть паралельно до хати і повернута входом у бік двору» [5, с. 202].

² У статті для позначення адміністративних одиниць будемо використовувати наступні скорочення: Рівненська обл. — Рів., Березнівський р-н — Берез., Володимирецький р-н — Волод., Дубровицький р-н — Дуб., Заріченський р-н — Зар., Рокитнянський — Рок., Сарненський р-н — Сар. Костопільський — Кост.; Волинська обл. — Вол., Любомльський — Любом., Любешівський — Любеш., Камінь-Каширський р-н — К.-Каш., Шацький — Шац., Ратнівський — Рат, Маневидський — Ман.; Житомирська обл. — Жит., Ємільчинський р-н — Єм., Новоград-Волинський р-н — Н.-Вол., Овруцький р-н — Овр., Олевський р-н — Ол., Коростенський р-н — Кор., Лугинський р-н — Луг., Малинський р-н — Мал., Народицький р-н — Нар.,

Кліть кін. XIX ст. у с. Березове Рокитнянського р-ну Рівненської обл.

Кліть кін. XIX ст. у с. Березове Рокитнянського р-ну Рівненської обл. (у процесі демонтажу)

між ними була незначною — вона дорівнювала приблизно довжині виносу причілкового піддашшя (1,17 м: с. Мотійки; 1,2 м: с. Рокитно; 1,4 м: с. Крута Слобода; 1,8 м: с. Березове). За твердженням поліщуків, це робили, як звичайно, з теплотехнічних міркувань, щоб захистити дверний отвір від задування вітру, засікання дощу, снігу. Подекуди (сс. Крута Слобода, Березове) з тильного боку між «стебкою» і «кліттю» споруджували стінку («загороду»). Траплялось, що стінку робили і спереду, внаслідок чого утворювалась тридільна споруда «стебка» + «прикоморник» («прикоморок») + «кліть», яку в Олевському р-ні (Жит.) називали «збожжя». Вхід у «прикоморок» прорубували із чільного фаса-

Радомиський р-н — Рад.; Київська обл. — Київ., Іванківський р-н — Ів., Поліський р-н — Пол., колишній Чорнобильський р-н — Чор.

ду, а вже з нього заходили у «кліть» та «стебку». Подібну «збожжю» кінця XIX ст. (з тією різницею, що двері у стебку влаштовані у чільному фасаді) виявлено у селі Лопатичі (Ол. Жит.). Її «прикоморник» уже досить розвинутий — завдовжки 3,43 м.

У південних районах Середнього Полісся України (Мал., Рад. Кор., Єм., південь Ол. Жит.) побутував інший варіант поєднання стебки та комори в одній будівлі. Тут вони становили конструктивно цілісний зруб-п'ятистінок (сс. Українка, Чоповичі Мал. Жит.) або зруб-чотиристінок комори, поєднаний через стовпи («арцаби») з трістінком стебки («клеть-комора»³ кін. XIX ст. у с. Радовель Ол. Жит.). Двері у кожне з приміщень прорубували у чільному фасаді. Уздовж вхідної стіни влаштовували досить широке (приблизно 1 м) піддашшя. Перед холодною коморою звичайно влаштовували дерев'яний поміст (сс. Українка, Чоповичі Мал. Жит.). Стеля у такій стебці завжди була нижчою (приблизно на 0,3 м) від стелі комори. Внутрішні та зовнішні стіни стебки зазвичай білили, стіни ж комори залишали не біленими. Іноді до складу цієї споруди входила ще шопа (навіс) для господарського реманенту (сс. Мелені, Бехи, Дідковичі Кор., Чоповичі Мал. Підлуби Єм. Жит.) [6, с. 332]. Найвірогідніше, така будівля утворилася шляхом поєднання («зростання») двох окремих зрубів (стебки і комори), які місцями на Поліссі споруджували поряд і повертали входами в один бік (с. Березове Рок. Рів. [8, с. 57—58]). Поєднання приміщень стебки та комори в одній будівлі зустрічалося й на Київщині (Виш.), проте тут подібні будівлі, які номінували лексемою «інбар», мали більш розвинуте планування. Скажімо, «інбар» кінця XIX — початку XX ст. зі с. Любимівка (Виш. Київ.) мав підквадратну у плані форму (6,39 x 6,47 м). До його складу входив суцільний зруб-п'ятистінок «стебка/комора» та досить великі (2,78 x 6,39 м) сіни. Входи у стебку та комору вели з сіней. Стеля стебки була на 0,35 м нижчою від стелі комори. Інший «інбар» першої пол. XX ст. з цього ж села був прямокутним у плані (4,93 x 8,27 м). Вхід у стебку вів з сіней, а увійти в комору можна було лише з двору. Дуже спорадично на Поліссі траплялися споруди з двома спареними холодними коморами («клітями»): с. Берестя (Дуб. Рів.). Водночас доволі широке побутування «подвій-

³ У цій місцевості «клеттю» називають холодну комору, стебка ж має назву «комора».

них клітей» засвідчене у деяких районах Білорусії (західне Поозер'я), Литви та Латвії [19, с. 200].

Окрема не поєднана з іншими приміщеннями холодна (неопалювана) «кліть» («клеть», «клеть», «клет», «клить» «клетка») побутувала на усій території Полісся. Для її номінації використовували й інші лексеми: «комора», «комурка», «надвурна комора», «магазин», «маказін», «маказун», «магазинчик», «маказінчик», «амбар», «вінбар», «інбар», «хужка», «шпихер», «шпихіер», «спіхерик», «свіронок», «свіранок», «свірончик», «свірон» тощо. Оскільки ця будівля призначалася для зберігання зерна⁴, продуктів, одягу та інших найцінніших речей селянина, її споруджували надзвичайно міцною. Як неодноразово відзначали дослідники, «клеть» будували «міцнішою і з більшою увагою ніж саму хату» [29, с. 105].

У ХІХ — на поч. ХХ ст. поліська «кліть» була невеликою (3—4 х 3—4 м)⁵ підквадратною чи децю

Кліть др. пол. ХІХ ст. у с. Березове Рокитнянського р-ну Рівненської обл.

видовженою у плані однокамерною спорудою, яку звичайно зводили у зрубній техніці («в вугли»). Кліті каркасної конструкції на Поліссі зрідка траплялись лише у найбільш населених верств населення [7, с. 311; 31, с. 110].

У «кліті» завжди влаштовували дерев'яну підлогу («мост», «муст», «помост», «пудлога», «пол»). Останню виготовляли з півколод чи пластин («мосниць», «полових досок», «помосніц», «плах») доволі значної товщини (12—14 см). «Мосниці» настеляли по двох—трьох брусах («подмоснікі», «лігарá», «лагуни», «лаги»), врубаних у стіни зрубу, а їх краї заганяли у пази нижніх вінців стін.

Над поверхнею землі «кліть» піднімали на «паях» (переважно дубових), висота яких інколи була доволі значною (с. Чучевичі: Мозирське Полісся [5, с. 201 (Рис. 43.1)]; с. Снедзін: Річицьке Полісся [31, Рус. 19]). Скажімо, у с. Замисловичі (Ол. Жит.) вона сягала 0,7 м («один аршин»). Таку споруду у цьому селі називали «комора на подвесі». Хоча частіше висота палів була меншою: 15—20 см. У такому випадку підлогу («муст») влаштовували на рівні другого—четвертого вінця зрубу. Наприклад, у «кліті» др. пол. ХІХ ст. зі с. Березове (Рок. Рів.) «штандари» виступають над поверхнею ґрунту на 15 см, а «лаги» для підлоги зарубані у четвер-

⁴ На Лівобережному Поліссі багатші селяни зернові культури доволі часто зберігали не у наземних зрубних коморах, а у заглиблених ямах. Їх викопували у глиняному ґрунті, у формі глека. Ями всередині випалювали за допомогою соломки і оббивали березовою корою. Після заповнення зерном верхній отвір накривали дошками чи щитом, засипали землею, а інколи над ним влаштовували ще невеликий дашок [21, с. 91; 26, с. 149].

⁵ Внутрішні розміри (у плані) обміряних нами клітей становлять: 3,62 х 3,75 м (кліть др. пол. ХІХ ст. у с. Ракитне Кост. Рів.); 3,3 х 3,3 м (кліть сер. ХІХ ст. у с. Крута Свобода Рок. Рів.); 4,56 х 4,6 м (кліть др. пол. ХІХ ст. у с. Березове Рок. Рів.); 3,44 х 4,62 м (кліть сер. ХІХ ст. у с. Залав'я Рок. Рів.); 2,9 х 3,12 м (кліть др. пол. ХІХ ст. у с. Березове Рок. Рів.); 3,22 х 3,25 м (кліть кін. ХІХ ст. у с. Березове Рок. Рів.); 3,08 х 3,23 м (кліть др. пол. ХІХ ст. у с. Березове Рок. Рів.); 3,01 х 3,13 м (кліть пер. пол. ХІХ ст. у с. Дроздинь Рок. Рів.); 2,78 х 3,07 м (кліть кін. ХІХ — поч. ХХ ст. у с. Дроздинь Рок. Рів.); 2,8 х 3,07 м (кліть пер. пол. — сер. ХІХ ст. у с. Дроздинь Рок. Рів.); 2,76 х 3,03 м (кліть кін. ХІХ ст. у с. Дроздинь Рок. Рів.); 2,85 х 3,2 м (кліть кін. ХІХ ст. у с. Залужжя Дубр. Рів.); 2,62 х 3,0 м (кліть поч. ХХ ст. у с. Великі Озера Дубр. Рів.); 3,14 х 3,94 м (кліть пер. пол. ХХ ст. у с. Шахи Дубр. Рів.); 2,98 х 3,06 м (кліть поч. ХХ ст. у с. Озерськ Дубр. Рів.); 3,88 х 3,6 м (кліть кін. ХІХ ст. у с. Бишляк Волод. Рів.); 2,8 х 3,0 м (кліть поч. ХХ ст. у с. Грицьки Дубр. Рів.); 3,58 х 3,44 м (кліть кін. ХІХ ст. у с. Велимче Рат. Вол.); 5,0 х 3,3 м (кліть кін. ХІХ ст. у с. Запруддя К.-Каш. Вол.); 2,27 х 2,27 м (кліть кін. ХІХ ст. у с. Лопатичі Ол. Жит.); 3,05 х 3 м (кліть кін. ХІХ ст. у с. Радовель Ол. Жит.); 3,75 х 3,79 м (кліть др. пол. ХІХ ст. у с. Мотійки

Нар. Жит.); 4,63 х 4,68 м (кліть поч. ХХ ст. у с. Стара Марківка Пол. Київ.); 2,58 х 3,02 м (кліть кін. ХІХ — поч. ХХ ст. у с. Млачівка Пол. Київ.). Приблизно такі розміри мали кліті обміряні А. Данилюком: 3,0 х 3,0 м (1880 р. у с. Дроздинь Рок. Рів.); 4,0 х 4,0 м (кліть кін. ХІХ ст. у с. Дроздинь Рок. Рів.).

Кліть сер. XIX ст. у с. Залав'я Рокитнянського р-ну Рівненської обл.

тому вінці, внаслідок чого «муст» піднятий над поверхнею ґрунту на 85 см.

Як звичайно, перед вхідною стіною влаштовували неширокий (0,4—0,8 м)⁶ дерев'яний поміст («перекліток»: с. Дроздинь Рок. Рів.), який опирався на виноси нижніх вінців стін та випуски «лігарів», тому рівень помосту зазвичай збігався із рівнем підлоги кліті. Дах над ним децю виносили, утворюючи таким чином навіс («навес»). У с. Замисловичі (Ол. Жит.) респонденти зазначають, що висота помосту визначалась мірою «по пояс хазяїну» («в півросту»)⁷, «щоб зручно було брати мішки з зерном» (щоправда, дотримуються цього правила не завжди). В окремих випадках перед коморою (на місці помосту) влаштовували ще одне вузьке (зрубне чи каркасне) приміщення-тамбур, з окремими дверима — «кріморок», «прикоморник», «прикоморок», «сіни» (сс. Сварицевичі Дуб. Рів.; Лопатичі Ол., Мотійки Нар., Любовичі Мал. Жит.; Запруддя К.-Каш. Вол.). Ширина цього приміщення сягала приблизно 1,2—1,3 м (1,35 м — с. Запруддя К.-Каш. Вол.). Вхід у кліть зазвичай влаштовували у причілковій стіні, перпендикулярній до гребеня даху, проте в окремих випадках він міг бути й у стіні паралельній до гребеня (с. Березове Рок. Рів.).

⁶ Ширина помосту обміряних нами «клітей» становить: 0,4 м (кліть поч. XX ст. у с. Великі Озера Дубр. Рів.); 0,5 м (кліть кін. XIX ст. у с. Березове Рок. Рів.); 0,5 м (кліть сер. XIX ст. у с. Дроздинь Рок. Рів.); 0,8 м (кліть др. пол. XIX ст. у с. Березове Рок. Рів.).

⁷ При середньому рості поліщуків 1,67—1,68 м [20, с. 50—51], ця висота мала б сягати приблизно 84 см.

Віконні отвори у цих спорудах, як правило, взагалі відсутні [30, с. 44; 31, s. 110]. Двері у давніших «клітях» мали доволі незначні розміри (їх параметри здебільшого не перевищували 1,3 x 0,8 м)⁸. Дверні полотна повертались на дерев'яних бігунах (кліті з сіл Карпилівка, Рудня Карпилівська Сар. Рів.) чи металевих завісах. Їх виготовляли із найміцнішого матеріалу (інколи з дуба). В інтер'єрі давніших клітей (із суміщеними конструкціями даху та стелі) дуже часто присутні дві (сс. Бишляк Волод., Березове, Залав'я Рок., Ракитне Кост. Рів.), зрідка — одна (с. Крута Слобода Рок. Рів.) жердки-гряди, врубані у причілкові стіни на відстані приблизно 30 см від поздовжніх, децю нижче верхніх поздовжніх вінців зрубу. В окремих випадках ще одну таку жердину врубували по поздовжній осі кліті, під гребенем даху («кліть» др. пол. XIX ст. у с. Карпилівка Сар. Рів.).

Зруб клітей завжди складали з відбірного соснового дерева (в окремих випадках для цього могли використовувати дуб [7, с. 311]). Інших порід, наприклад, осики, яку інколи вживали для спорудження стін теплої комори («стебки») чи навіть і хати, для зрубу «кліті» не брали. Мохову прокладку між вінцями влаштовували дуже спорадично, — переважно її не було [31, s. 110]. Зазвичай суміжних вінців зрубу «тиблями» не скріплювали (їх використовували

⁸ Розміри дверного отвору в обміряних нами спорудах становлять: 1,26 x 0,7 м (кліть поч. XX ст. у с. Великі Озера Дубр. Рів.); 1,3 x 0,98 м (кліть поч. XX ст. у с. Озерськ Дубр. Рів.); 1,34 x 0,88 м (кліть кін. XIX ст. у с. Бишляк Волод. Рів.); 1,45 x 0,78 м (кліть пер. пол. XX ст. у с. Шахи Дубр. Рів.); 1,18 x 0,84 м (кліть др. пол. XIX ст. у с. Березове Рок. Рів.); 1,26 x 0,82 м (кліть сер. XIX ст. у с. Залав'я Рок. Рів.); 1,04 x 0,79 м (кліть др. пол. XIX ст. у с. Березове Рок. Рів.); 1,15 x 0,74 м (кліть кін. XIX ст. у с. Березове Рок. Рів.); 0,97 x 0,7 м (кліть др. пол. XIX ст. у с. Березове Рок. Рів.); 1,02 x 0,74 м (кліть поч. XX ст. у с. Дроздинь Рок. Рів.); 1,14 x 0,8 м (кліть кін. XIX — поч. XX ст. у с. Дроздинь Рок. Рів.); 1,12 x 0,8 м (кліть кін. XIX ст. у с. Дроздинь Рок. Рів.); 1,33 x 0,77 м (кліть др. пол. XIX ст. у с. Мотійки Нар. Жит.); 1,35 x 0,84 м (кліть кін. XIX — поч. XX ст. у с. Млачівка Пол. Київ.); 1,8 x 0,74 м (кліть сер. XIX ст. у с. Крута Слобода Рок. Рів.); 1,3 x 0,84 м (кліть др. пол. XIX ст. у с. Ракитне Кост. Рів.); 1,34 x 0,75 м (кліть поч. XX ст. у с. Грицьки Дубр. Рів.); 1,18 x 0,75 м (кліть кін. XIX ст. у с. Лопатичі Ол. Жит.); 1,24 x 0,87 м (кліть кін. XIX ст. у с. Радовель Ол. Жит.).

ли лише у конструкції причілків накоту даху)⁹. Варто відзначити, що при зведенні стін кліті традиційно застосовували більш архаїчні техніку і технологію, ніж при спорудженні стебки. Особливо наочно це можна спостерігати там, де в одній господі присутні ці дві споруди, збудовані приблизно в один час. Наведемо декілька прикладів: зруб кліті з колод, врубка одностороння верхня, драчка нижня; зруб стебки з брусів, врубка прямокутна, двостороння, драчка нижня (будівля др. пол. XIX ст. у с. Березове Рок. Рів.); зруб кліті з колод, врубка одностороння верхня; зруб стебки з брусів, врубка прямокутна, одностороння верхня (будівля др. пол. XIX ст. у с. Рокитно Рок. Рів.); зруб кліті з півколод, врубка одностороння верхня; зруб стебки з брусів, врубка прямокутна, одностороння нижня (будівля др. пол. XIX ст. у с. Крута Слобода Рок. Рів.); зруб кліті з колод, врубка одностороння верхня; зруб стебки з півколод, врубка одностороння нижня (будівля др. пол. XIX ст. у с. Мотійки Нар. Жит.); зруб кліті з колод, врубка одностороння верхня, драчка верхня; зруб стебки з брусів, врубка одностороння нижня, драчка нижня (кліть пер. пол. — сер. XIX ст., стебка др. пол. XIX ст.; с. Дроздинь Рок. Рів.). До речі, подібне явище спостерігаємо й у тридільних житлових будівлях типу хата + сіни + комора.

На основній території Полісся у клітях застосовували зрубне (подовжньо-вінчате) перекриття [7, с. 311] («накот», «накат», «закот», «стуля накотом», «кругла стуль»), яке поєднувало у собі конструкції даху та стелі: у трикутні фронтони («закоти») причілків даху врубували поздовжні сволки-балки («накотини»). У загальному, в «клітях» застосовували два типи поздовжньо-вінчастого «накоту»: суцільний, у якому поздовжні елементи щільно прилягали один до одного, та розріджений, у якому «накотини» врубували з проміжком 10—20 см [24, с. 79]. Причому таке перекриття (враховуючи його надійність) при будівництві клітей місцями могли використовувати ще у 20—30-х рр. XX ст. [7, с. 311]. Кліті з поздовжньо-вінчастим зрубним дахом відомі у поліській частині Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської, Сумської областей [5,

⁹ Зокрема у «клітях», розбірку яких ми особисто проводили (сер. XIX ст. у с. Залав'я, др. пол. XIX ст. у с. Березове Рок. Рів., др. пол. XIX ст. у с. Рудня Карпилівська Сар. Рів.) «тиблі» наявні лише у причілках «накоту» даху.

Кліть сер. XIX ст. у с. Залав'я Рокитнянського р-ну Рівненської обл. (у процесі демонтажу)

Кліть сер. XIX ст. у с. Рудня Карпилівська Сарненського р-ну Рівненської обл. (у процесі демонтажу)

с. 97; 8, с. 25—32, 56—57; 11, с. 45; 15, с. 174; 25, с. 87—98; 28, с. 20]. Широко побутували вони на теренах Полісся Білорусії [30, с. 26, 28], а також на Брянсько-Жиздринському Поліссі (колишні Суражський, Мглинський повіти Чернігівської губернії) [14, с. 78; 26, с. 148]. Стосовно Західного Полісся України та Білорусії, а також Підляшшя, — тут вже у другій пол. XIX ст. таке перекриття невідоме: кліті (місцева назва «шпіхерик») зазвичай мали окрему плоску стелю з дощок або плах та окремий дах на кроквах. Проте дані мовознавства та археології дають усі підстави стверджувати, що давніше дах «накотом» побутував і у цих місцевостях [4, с. 39; 18, с. 20; 22, с. 197]. У центральній частині Полісся Білорусії (подібно як і у південно-східних районах Центральної Білорусії та південних районах Подніпров'я) широко побутували кліті з

Кліть др. пол. XIX ст. у с. Дроздів Рокитнянського р-ну Рівненської обл.

розділеними конструкціями покриття і «накотом» перекриття: у них присутнє склепінчате перекриття («через сомець»), а над ним дах на «дідках» (півсохах) чи «козлах» [16, с. 20; 19, с. 197]. Вкривали дахи «клітей» деревом, соломою, а зрідка й очеретом [19, с. 197; 30, с. 44]. Дерев'яне покриття «тесом» переважно зустрічалося на Східному і Центральному Поліссі Білорусії [19, с. 197] та на Середньому Поліссі України (Рів., Жит., Київ.).

Крім приміщення для зберігання зерна та інших припасів, у побуті поліщуків холодна «кліть» нерідко виконувала ще одну функцію: її зчаста використовували як літню спальню [11, с. 46; 19, с. 197; 32, с. 506, 527]. Описуючи у 1845 р. колишній Суражський повіт на Чернігівщині, Г. Єсиментовський відзначав: «Кожен жонатий член сімейства має спеціальне приміщення, зване кліттю чи амбаром, у якому зберігається одяг та інше майно, що належить особисто йому; ця ж кліть слугує йому спальнею у теплу пору року» [26, с. 48]. Однак, місцями цю споруду могли замешкувати як у літній, так і у зимовий період. Зокрема, М. Косич стосовно колишнього Мглинського повіту (нині територія Брянщини), зауважував: «Кліть є холодна будівля [...], де в зимі і в літі, не дивлячись на люті морози, спить хто-небудь з сім'ї, переважно молода пара» [14, с. 75]. Водночас дослідник підкреслював, що у дворах заможніших селян споруджували дві комори аналогічної конструкції: «анбар» та «кліть». В «анбарі» розміщували «засіки», у які засипали зерно та інше, натомість у «кліті» всередині «...замість засіків прироблений поміст з обрізків обаполків і старих дощок, на якому ньому поміщають постіль». Тут також до стелі на шнурках підвішували горизонтальну жердину, «на

яку навалено наперевіс святковий одяг і кожухи» [14, с. 81]. Відзначимо, що дві окремі комори, в одній з яких («кліть») тримали одяг, білизну, полотно, сукно тощо, а в іншій («свіронак») зберігали збіжжя та інші харчові запаси, побутовали також на Поліссі Білорусії (Річицьке, Мозирське, Кобринське, Слонімське Полісся) [7, с. 312; 31, с. 110].

Як спальня для молодої пари, «кліть» широко використовувалася на теренах Середнього Полісся України ще у першій половині — середині ХХ ст.: «Молоді в клетях спали, щоб в хаті не мішають» (с. Залужжя Дуб. Рів.); «В клетях спали молоді... в них тримали зерно» (с. Городище Дуб. Рів.); «Колись в клетях спали молоді» (с. Смородськ Дуб. Рів.); «Хижки були при хаті і окремі; в них тримали зерно в бочках; молоді як оженились, спали в хижках» (с. Мульчиці Волод. Рів.); «Були окремі комори (свіронки): в свіронках спали молоді, там зберігали зерно; зерно охоряли, тому там хтось спав» (с. Вичівка Зар. Рів.); «Кліть це окрема комора; в ній тримали зерно, в ній також спали» (с. Грицьки Дуб. Рів.) [1, арк. 72—73, 81—82; 3, арк. 36]. Нерідко одержуємо інформацію, що молодята могли ночувати у «кліті» як у літній, так і зимовий періоди: «Як одружились, молоді спали в кліті... спали як літом, так і зимою, вкривались периначем (периною. — Р. Р.)» (с. Озеро Волод. Рів.); «Були окремі кліті (комора — при хаті, кліть стояла окремо через двір)... У клітях спали в літі і в зимі. Тут в бочках тримали зерно. Коли спали накривались пірначем... в зимі пірнач перше нагрівали в хаті» (с. Стрільськ Сар. Рів.); «Була окрема кліть, в ній спала молода пара; вкривались пірначем; молоді спали, поки не було дітей, потім спали в хаті» (с. Вільне Дуб. Рів.); «Були окремі кліті. Там спали молоді в літі і в зимі. Накривались перначем..., його нагрівали в хаті. В кліті також тримали зерно» (с. Велике Вербче Сар. Рів.); «В клетях спали молоді як поженяться, спали даже в зимі... там тримали зерно... кліті холодніе постройкі» (с. Будимля Дуб. Рів.); «В кліті спала молода сем'я... спала і в зимі. Щоб не було холодно, гріли кірпичину, клали в мешок і клали в ногах» (с. Селець Дуб. Рів.); «У дворі стояла окрема кліть... Її будували в вугли або в стояни. Багаті в клетях тримали зерно, одягу в боднях. В клітях спали молоді. Вкривались

пiрначом. У клетях дерев'яної пiдлоги не робили... Кліть для молодих, вона могла бути будь-як збудована... Як в молодiї нема перини, то замуж не пуйде, бо як в клітi буде спати зимою, — холодно» (с. Купове Дуб. Рiв.) [1, арк. 11, 16—17, 43, 52, 86; 2, арк. 3, 41].

Слiд зазначити, що у деяких селах полiщуки наголошують, що «кліть» передовсiм була спальнею для молодiї сiм'ї, а вже вiдтак — мiсцем зберiгання зернових: «В клітi спала молода сeм'я... Тут було зерно в бочках, але кліть в основном є спальня. Зерно бiльше тримали в iншому мiсцi» (с. Селець Дуб. Рiв.); «Комора була при хатi, а кліть стояла окремо. Зерно тримали в коморi і в клітi. Там стояли бочки на зерно, але в клетях в основном спали. В клетях молодi сплять зiмой і летом — поки нема малих дiтей. В них робили дерев'яний пол (помiст для спання. — Р. Р.). Накривались пiрначем» (с. Немовичi Сар. Рiв.). Як зазначають респонденти з окремих сiл, у деяких дворах могло бути й двi—три «клітi»: «скільки було невісток, стiльки і клітей» (с. Грицьки Дуб. Рiв.) [1, арк. 43, 79]. У с. Берестя (Дуб. Рiв.) споруджували клітi дводiльні (кліть + кліть) з окремими входами («подвуйна кліть»), у кожній з яких «спала iнша невістка»: «Клітей не опалювали, молодi накривались перинов; зимою, коли було холодно, нагрiвали в печi цеглину, обмотували мiшком і клали в ногах — так грiлись» [1, арк. 46, 70—71].

Свiдчення про використання на Полiссi «клітi» як лiтньої спальнi маємо ще з XVI столiття. Так, у справi (вiд 30.VIII.1588 р.) про спалення жителями с. Борки (Любеш. Вол.) мiсцевого помiщика Андрiя Барановського говориться: «Они, разгневавшись на свого пана, покойника Андрея Барановского заперли его в коморе, или в клети, в которой спал он, и сожгли его в прах, в прошкую ночь, т. е. с пятницы на субботу, с женою, с детьми, и с находившейся при нем челядью...» [9, с. 51; 12, с. 291]. На думку вчених «кліть» використовували як лiтнє неопалюване житло також у княжiй перiод, оскільки, наприклад, князь Володимир Великий в Берестовi (селi під Києвом, яке було його лiтньою резиденцією) жив у «клітях» [29, с. 109, 111]. Пiдтвердженням того, що традиція використання клітi як лiтнього житла у слов'ян є дуже древньою, можуть бути матеріали з теренiв Росiї (колишня Тульська губер-

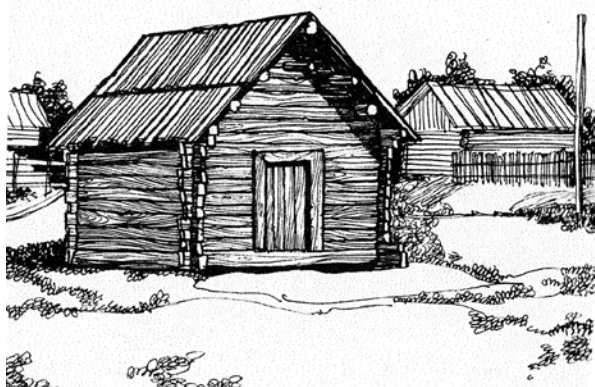

Двері «на бiгунах» у клітi др. пол. XIX ст. у с. Карпилiвка Сарненського р-ну Рiвненської обл.

нiя), де ще у XIX ст. у нiч перед Благовiщенням селяни спаливали зимовi постелi та з новими постелями переселялись на лiто у клітi: «В багатьох поселеннях Тульської губернiї [...] Поселяни під Благовiщення, вночі, спалиють свої солом'яні постелi, скачуть через вогонь і обкурюють свiй одяг [...] З цього вечора молодi поселяни переселяються з новими постелями в холоднi клітi; в хатах залишаються старi, хворi і дiти» [27, с. 252].

Слово «кліть» згадується вже з давньоруських писемних джерел починаючи з X столiття. Зокрема, зустрiчаємо його у Лiтописi руськiм вiд 946 р.: «...И тако възгарахуса голубыници, ову клѣти, ово вежѣ, ово ли одрины, и не бѣ довора, иде же не горяше» [17, с. 35]. Вiдповiдно до аналізу давньоруських лiтописних матерiалiв, зробленого Олександром Харузiним, на який часто посилаються iншi вчені, у давньоруськiй перiод (X—XIV ст.) цiєю лексемою означували дiм, кiмнату, келiю, кладовку, амбар [29, с. 108]. З XI ст. зустрiчається зменшувальне «клетка» («клетека»), яке означувало і кiмнату, і келiю, і, як вважає О. Харузiн, — будiвлю взагалi [29, с. 108] (Є. Бломквiст слушно уточнює — невелику будiвлю [5, с. 21]). У XV ст. слово «кiтка» вживається і в iнших значеннях: «торгової лавки», тюрми [29, с. 108]. Порiвнюючи писемнi джерела, Є. Бломквiст робить висновок, що «поступово кліть

Кліті з накотом: 1. Кліть 1880 р. у с. Дроздинь Рокитнянського р-ну Рівненської обл. 2. Кліть кін. XIX ст. у с. Рокитне Рокитнянського р-ну Рівненської обл. 3. Кліть кін. XIX ст. у с. Дроздинь Рокитнянського р-ну Рівненської обл. (за А. Данилюком)

втрачала значення житла, і починаючи з XV ст., як і у наш час, це слово вже повсюдно означало господарське неопалюване приміщення» [5, с. 21].

Лексема «клеть» відома в усіх слов'янських мовах (*клеть* — росіяни; *клець* — білоруси; *kleć*, *klatka* — поляки; *kletka* — чехи; *klietka* — словаки; *klětka* — верхньо- та нижньолужичани; *клет* — болгари, македонці; *klēt* — серби; *klijet* — хорвати; *klét* — словени). В одних народів вона збе-

регла значення як житлових, так і господарських приміщень (поляки, хорвати, серби), в інших — лише господарських (болгари, словенці), деінде (чехи, словаки) цією лексемою означають клітку тощо. На основі цього Є. Бломквіст припускає, що у далекому минулому (в період загальнослов'янської спільності) «кліть» була різновидом примітивного неопалюваного житла, яке з плином часу «було частково замінено новими формами (істобка, істба), частково пристосоване для господарських цілей» [5, с. 21—22]. Подібної думки дотримувался й О. Харузін: «В давні часи кліть у нас виконувала функцію житла, очевидно лише пізніше пристосованого для спеціальних потреб, як, наприклад, кладовка, тюрма і т. п.» [29, с. 108—109]. Тут вважаємо за необхідне уточнити: коли кліть колись була «неопалюваним житлом», то безперечно, вона б вже тоді мала використовуватись лише сезонно — у літній період, оскільки повноцінне стаціонарне (використовуване як влітку, так і взимку) житло у слов'ян, як і в їх попередників, завжди опалювалось пичтю чи відкритим вогнищем. До речі, І. Забилін припускав, що кліть спочатку була обладнана таким відкритим вогнищем: «...Першообразом найдавнішого руського житла, без усякого сумніву була кліть, дуже проста будівля, яка уціліла навіть до сьогоденного часу. Спочатку вона споруджувалась, мабуть, з одним тільки *очагом* (відкритим вогнищем. — Р. Р.), біля якого зігрівалась сім'я, що тут жила; але з того часу, як ця споруда почала опалюватись за посередництва печі, вона називалась вже істопкою, від дієслова топити, істопити, з якого пізніше утворилось слово ізба» [13, с. 20—21]. Підтримуючи у загальних рисах думку І. Забиліна, О. Харузін не був схильний розглядати «кліть» як «першообраз» найдавнішого житла, а вважав її лише проміжною ланкою — попередником «ізби», яка теж мала свої житла-попередники, із яких найближчим за його припущенням була «хижа-землянка» [29, с. 109]. Водночас дослідник наголошував на тому, що «кліть не перетворилась в ізбу», а була замінена нею (як самостійним житлом) [29, с. 109].

Отже підб'ємо загальні підсумки.

У XIX — пер. пол. XX ст. холодну (неопалювану) комору («кліть») завжди будували із відбірного дерева у зрубній техніці, піднімаючи на фундамент-

них палях над поверхнею ґрунту. У давніших спорудах конструкції стелі та даху поєднував зрубний «накот» (судільний чи розріджений), у новіших — обов'язково влаштовували стелю. Невід'ємним елементом кліті була дерев'яна підлога («міст»). У комплексі будівель поліського двору «кліть» завжди розташовували неподалік від житла, таким чином, щоб її було видно з вікон.

У XIX — пер. пол. XX ст. основним призначенням холодної комори було зберігання зерна, борошна, святкового одягу та інших цінних речей. Поряд з тим okazійно вона виконувала й іншу функцію (інколи ще у й сер. XX ст.): місця для проживання у літній період молодої пари, чи окремих членів сім'ї. Причому в деяких місцевостях у цій неопалюваній споруді могли ночувати також і взимку. Водночас в одній господі могло бути й кілька клітей: одні використовувались для зберігання зерна, муки тощо, інші — як сезонне житло.

Щодо використання цієї споруди як житла, то цілком ймовірно, що зрубна кліть, перекрита накотом (та обладнана, швидше за все, вже примітивною піччю-кам'яною), яка на певному етапі виконувала функцію постійного (власне зимового) житла, внаслідок заміни її житлом досконалішим (наземною «ізбою») перейняла на себе функції житла літнього, які до цього часу виконували більш примітивні споруди на зразок поліських пастуших «куренив». З певністю можемо констатувати лише те, що вже у період Київської Русі (X—XI ст.), як і у XVI ст., феодальна знать використовувала споруду під назвою «кліть» як житло тимчасове — сезонне (замешкуване у літній період).

Водночас можна припустити, що на більш ранньому етапі лексемою «кліть», на відміну від примітивної у конструктивному сенсі каркасної «хижі-землянки» з відкритим вогнищем, могли номінувати більш досконале, зведене у зрубній техніці, ще напівземлянкове житло, опалюване піччю-кам'яною. Це ж, у свою чергу, найімовірніше могло відбуватись вже у VI—VII ст., коли на ранньослов'янських поселеннях зрубні напівземлянкові житла стають панівними, а відкрите вогнище замінює піч-кам'янка, розташована в одному з кутів приміщення (спершу це відбулося у ранньослов'янських поселеннях Празько-Корчацької культури (V—VII ст.), а з др. пол. VI—VII ст. — у носіїв культури Пеньківської).

1. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Сарни-2008. — 91 арк.
2. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Володимирці. — 2009. — 47 арк.
3. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Зарічне. — 2010. — 44 арк.
4. Беларуская народная жылля / Э.Р. Сабаленка, У.С. Гуркоу, У.М. Іванову, Дз. Д. Супрун ; рэдактар членкарэспандэнт АН БССР В.К. Бандарчык ; Акадэмія навук БССР. Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. — Мінск : Навука і тэхніка, 1973. — 127 с.
5. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов : (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. — Москва : Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
6. Брицун-Ходак М. Літописна земля Древлян. Археологія, історія, етнографія: історико-краєзнавче дослідження / Микола Брицун-Ходак. — Коростень : [Б. в.], 2002. — 362 с.
7. Гурков В.С. Поселения / В.С. Гурков, Р.Ю. Гошко // Полесье. Материальная культура / АН УССР. Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рильского. Львов. отделение; АН БССР. Институт искусствоведения, этнографии и фольклора. — Київ : Наукова думка, 1988. — С. 279—333 : ил.
8. Данилюк А. Релікти давнього будівництва: пам'ятки народної архітектури Рівненського Полісся / Архип Данилюк. — Рівне : Азалія, 1995. — 79 с.
9. Данилюк А. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся / Архип Данилюк // НТЕ. — 1977. — № 1. — С. 50—56.
10. Данилюк А.Г. Замкнені двори на Поліссі / А.Г. Данилюк // НТЕ. — 1975. — № 4. — С. 102—103.
11. Данилюк А.Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А.Г. Данилюк. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Ів. Франка, 2001. — 147 с. : ил.
12. Жизнь Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. — Киев, 1849. — С. 291.
13. Заб'ялин И. Домашній бытъ русскихъ царей въ XVI—XVII в. / И. Заб'ялин. — 1862. — Т. 1.
14. Косичъ М.Н. О постройкахъ бѣлорусскаго крестьянина на Черниговской губ., Мглинскаго уѣзда: села Росухи, деревни Бородинки и Амелькина хутора / М.Н. Косичъ // Живая старина. — Санкт-Петербургъ : Тип. М. П. С., 1906. — Вып. 1. — С. 74—98.
15. Косміна Т.В. Традиції та інновації в архітектурі народного Києва та Київщини / Т.В. Косміна // Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність. — Київ : Наукова думка, 1986. — С. 157—200.
16. Лебедева Н.И. Жилище и хозяйственные постройки Белорусской ССР. Мозырский и Бобруйский округа по левому берегу Припяти и ее притокам: материалы экспедиции 1927 г. / Н.И. Лебедева. — Москва, 1929. — 89 с.

17. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. — Київ: Дніпро, 1989. — 591 с.
18. Лысенка П.Ф. Раскопки Бярэцця / П.Ф. Лысенка // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — Минск, 1971. — № 1. — С. 18—44.
19. Локотко А.И. Белорусское народное зодчество (середина XIX — XX в.) / А.И. Локотко. — Минск: Навука і тэхніка, 1991. — 285 с.
20. Микулич А.И. Антропологическая характеристика населения Полесья / А.И. Микулич, И.И. Саливон, Л.И. Тегак // Полесье. Материальная культура / АН УССР. Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рильского. Львов. отделение; АН БССР. Институт искусствоведения, этнографии и фольклора. — Київ: Наукова думка, 1988. — С. 49—56.
21. Могильченко М. Будівля на Чернигівщині, Глухівського повіту у с. Полошках / М. Могильченко // Матеріали українсько-руської етнології. Видане етнографічної комісії за редакцією Хв. Вовка. — Львів: З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1899. — Т. 1. — С. 79—95.
22. Никончук М.В. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексично-семантичній системі східнослов'янських мов / М.В. Никончук, О.М. Никончук. — Житомир: Видавничо-редакційний відділ облполіграфвидаву, 1990. — 369 с.
23. Радович Р. Поліська стебка (За матеріалами правобережного Полісся) / Роман Радович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССХLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 203—229.
24. Радович Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) / Роман Радович, Роман Сілецький // НЗ. — 1996. — № 2. — С. 78—92.
25. Радович Р. Релікти архаїчного Поліського житла / Роман Радович // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: ІН НАН України, 1999. — Вип. 2. Овруччина. 1995. — С. 87—98.
26. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. — Чернигов: Типографія Губернского Земства, 1899. — Т. 2. — 377 с.: ил.
27. [Сахаров И.П.] Сказания русского народа, собранные И.П. Сахаровым: Сборник / И.П. Сахаров; вступ. статья, подгот. текста В. Аникина. — Москва: Художественная литература, 1990. — 398 с.
28. Таранушенко С. Давнє поліське житло / Стефан Таранушенко // НТЕ. — 1969. — № 1. — С. 8—23.
29. Харузинъ Ал. Славянское жилище въ Съверо-Западном краѣ: Изъ матеріаловъ по исторіи развитія славянскихъ жилищъ / Ал. Харузинъ. — Вильна, 1907. — 341 с.: ил.
30. Якімовіч Ю.А. Драўлянае дойдства Беларускага Палесся: XVII—XIX стст. / Ю.А. Якімовіч. — Мінск: Навука і тэхніка, 1978. — 150 с.
31. Moszyński K. Polesie wschodnie / Kazimierz Moszyński. — Warszawa: Wydawnictwo kasy im. Mianowskiego, 1928. — 328 s.
32. Moszyński K. Kultura ludowa słowian / Kazimierz Moszyński. — Kraków, 1929. — Cz. 1: Kultura materjalna. — 710 s.: il.

Roman Radovych

THE POLISSYAN «KLIT»: CONSTRUCTIVE FEATURES AND DYNAMICS OF ITS FUNCTIONAL USING

«Klit» (cold pantry) — one of the main household buildings of the Polissyan yard, is reviewed in the paper. A characteristic of its specificity, constructive features and functional purpose are given. According to the sources, in the XIX — first half of the XX ct. «klit» could have household function, as well as the function of seasonal (summer) dwelling. The analyses of the sources gave the possibility for the author to state, that the similar functions (summer bedroom) were peculiar for the building with such a name in the XVI ct., as well as in the period of Kievan Rus' (X—XI ct.).

Keywords: Polissyan yard, cold pantry, «klit», seasonal dwelling, semi-dugout dwelling, heater.

Роман Радович

ПОЛЕССКАЯ «КЛЕТЬ»: КОНСТРУКТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ДИНАМИКА ФУНКЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Рассматривается одна из главных хозяйственных построек полесского двора — «клеть» (холодная комора). Дана характеристика ее специфики, конструктивных особенностей, функционального назначения и др. Как показывают источники, в XIX — пер. пол. XX ст. наряду с хозяйственными, «клеть» могла также выполнять и функции сезонного (летнего) жилища. Анализ источников дал возможность автору констатировать, что похожие функции (летней спальни) постройка, известная под этим названием, имела уже как в XVI в., так и в период Киевской Руси (X—XI вв.).

Ключевые слова: полесский двор, холодная кладовая, «клеть», сезонное жилье, полуземляночное жилье, печь-каменка.